

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβράαμ Ν. Παπάζογλου ►
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Βενεζελισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος (1928-1933) ►
ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών ►
ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικός γόρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ►
ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή σφραγίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργατές Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο ►
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΙΦ, Ψυχής φάρμακα και ψυχής ιατρεία: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Η θύρα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μόχλος της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης ►
Νεοελληνική εικονιστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρίστος Μανουσαρίδης και η σκηνή της «δικανονομικής κινήσεως» ►
ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωποτυπογραφίες ►
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρχών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Ελένη Φεσσά-Ερμανουήλ, Σπυρίδων Γ. Πουμπίδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέμικου, Σταυρούλα Α. Βερρόρου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Χρήστος Λούκας, Κώστας Γαργανάκης, Τζελίνα Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ.
12.000 ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.10178](https://doi.org/10.12681/mnimon.10178)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε. (2016). ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ. 12.000 ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ. *Μνήμων*, 34, 205–231. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10178>

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ

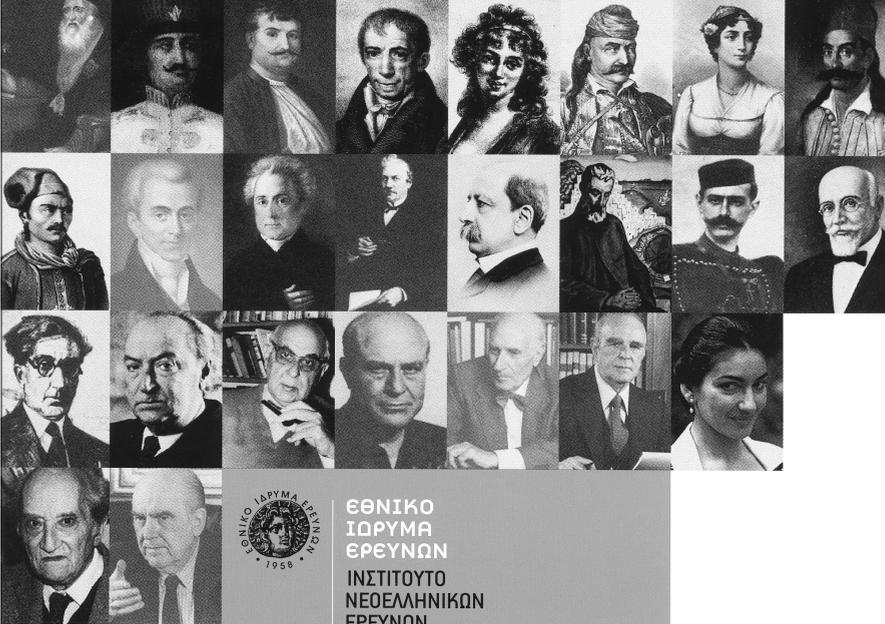
12.000 ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Το Κέντρο/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (και από το 2012 Τομέας στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (INE-EIE) από την ίδρυσή του, το 1960, συγκρότησε μικροταινιοθήκη για να υπηρετηθούν τα ερευνητικά προγράμματα και τα έργα του και οι ζητήσεις των ερευνητών που συνεργάστηκαν στο πλαίσιο του. Η χρήση της μικροταινίας, του μικροφίλμ, στην επιστημονική έρευνα έτεινε από το 1960 να γενικευθεί και σε συνδυασμό με την απόκτηση μηχανήματος ανάγνωσης τους και εκτύπωσης φωτοτυπιών υπηρέτησε αποτελεσματικά τις επίμονες ερευνητικές προσπάθειες για τη συγκέντρωση, την ανασύσταση ή και τη συγκρότηση πηγών της Ιστορίας: νεοελληνική εικονιστική προσωπογραφία, ελληνικό βιβλίο, αλληλογραφία Αδ. Κοραή κ.ά.¹

Ας αναλύσουμε το παράδειγμα του ελληνικού βιβλίου, της μεγαλύτερης σειράς-πηγής της νεοελληνικής Ιστορίας, αναλογιζόμενοι ότι από το 1476 ως το 1821 τα ελληνικά βιβλία που κυκλοφόρησαν ξεπερνούν τις 8.000. Όλων αυτών των βιβλίων έχουμε τη βιβλιογραφική ταυτότητα αλλά, αν θελήσουμε να δούμε αντίτυπά τους –σε πολλές περιπτώσεις

Διάλεξη στις 3.7.2006 στην κεντρική αίθουσα συνεδρίων και συνεντεύξεων του Ζαπτείου Μεγάρου, στο πλαίσιο της *Εβδομάδας Επιστήμης και Τεχνολογίας, 28.6.2006 – 5.7.2006* της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας, στην οποία διανεμήθηκε το τρίπτυχο *Νεοελληνική Εικονιστική Προσωπογραφία* (βλ. υποσ. 5 και εικόνα στη σελίδα 206). Υπεύθυνη της οργάνωσης από πλευράς ΕΙΕ ήταν η Ελένη Γραμματικοπούλου.

1. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Κατάλογος Μικροταινιοθήκης [ΚΝΕ/ΕΙΕ]. Φωτογραφήσεις εγγράφων, καταστάχων, χειρογράφων, εντύπων και προσωπογραφιών 1960-1980», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 1 (1982) ιζ'+137 σ. Ο υπομνηματισμένος αυτός κατάλογος έγινε στο πλαίσιο της ανασυγκρότησης του ΚΝΕ/ΕΙΕ, που επιχειρήθηκε από το 1978, και για να κοινοποιηθεί η ύπαρξη των μικροταινιών στην επιστημονική κοινότητα.

ΕΘΝΙΚΟ
ΙΔΡΥΜΑ
ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ

**ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗ
ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ**

10.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

[www.
eie.
gr](http://www.eie.gr)

Η πρώτη σελίδα του τρίπτυχου
Νεοελληνική Εικονιστική Προσωπογραφία (βλ. υποσ. 5).

μοναδικά και σε πολύ περισσότερες σπάνια—, θα δυσκολευτούμε, καθώς είναι σκορπισμένα στις ελληνικές και τις ξένες βιβλιοθήκες (δημόσιες, δημοτικές, σχολικές, μοναστηριακές, ιδιωτικές). Θα μπορούσε να περιμένει κανείς ότι ένα τέτοιο έργο συγκέντρωσης αντιγράφων όλων των ελληνικών βιβλίων θα ήταν καταστατική υποχρέωση της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Οι αδυναμίες όμως αυτού του φορέα δεν μας επέτρεπαν να περιμένουμε τέτοια υπηρεσία, παρόλο που όλο και περισσότεροι ερευνητές διατύπωναν αιτήματα προσέγγισης δυσπρόσιτων αντιτύπων της ελληνικής βιβλιογραφίας. Το ΙΝΕ-ΕΙΕ τόλμησε από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 να αναλάβει αυτό το έργο ξεκινώντας από δυσπρόσιτα έντυπα, δηλαδή όσα δεν υπήρχαν στις βιβλιοθήκες της Αθήνας. Συγκεντρώσαμε 350 έντυπα βιβλία σε μικροταινίες. Πολύ γρήγορα μας εγκατέλειψαν οι οικονομικές δυνατότητες του προϋπολογισμού του Ινστιτούτου. Δεν μπορέσαμε να το εντάξουμε και σε κανένα πρόγραμμα ευρωπαϊκής ή ελληνικής χρηματοδότησης και έτσι μείναμε με το όνειρο και το σχέδιο και τις 350 μικροταινίες των απαρχών. Τώρα ήλθε η ψηφιοποίηση και ίσως μπορούμε να ξαναελπίσουμε για τη συνθετική σειρά των ψηφιοποιημένων ελληνικών βιβλίων και πάντως να βολευτούμε για την ώρα με τις σποραδικές, σπασμωδικές —και με αχρείαστες επαναλήψεις— ψηφιοποιήσεις βιβλίων από φορείς και πρόσωπα. Ας μιλήσουμε όμως για την «Προσωπογραφία».

Η «Νεοελληνική Εικονιστική Προσωπογραφία» είναι ένα πρόγραμμα που άρχισε το 1961 με πρωτοβουλία του Κ. Θ. Δημαρά και συνεχίστηκε ως το 1978 με χαμηλούς ρυθμούς πλουτισμού, αφού έφθασε μόνο τις 800 προσωπογραφίες.² Η ύπαρξή του συνδυάστηκε με ένα λαμπρό παράδειγμα εφαρμογής, την εικονογράφηση της τέταρτης έκδοσης της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (1968) του ιδρυτή του ΙΝΕ-ΕΙΕ και συνιδρυτή του ΕΙΕ Κ. Θ. Δημαρά: 154 εικόνες με προσωπογραφίες νεοελλήνων λογίων κυρίως, από τον Βησσαρίωνα ως τον Κωνσταντίνο Καβάφη, υπομνηματισμένες αναλυτικά, εικονογράφησαν το βιβλίο και διατηρήθηκαν, με κάποιες προσθήκες και αλλαγές, ως την ένατη έκδοση του 2000, που ακόμα κυκλοφορεί.³

2. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Αρχειό φωτογραφιών», *Ο Ερασιστής* 5 (1967), σ. 142-143. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Νεοελληνική προσωπογραφία», *Ο Ερασιστής* 15 (1978-1979), σ. 346-347.

3. *Εικονογραφία της Νέας Ελληνικής Παιδείας: απόσπασμα από την Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας* του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα ⁴1968: ανατύπωση των διάσπαρτων 154 εικόνων και *Δ' Υπόμνημα στις εικόνες*, σ. 667-672. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την*

Από το 1978 η διευθύντρια του ΙΝΕ-ΕΙΕ Λουκία Δρούλια ανέθεσε το πρόγραμμα στον ερευνητή Τριαντάφυλλο Ε. Σκλαβενίτη και συνεργάστηκε πάντοτε για τον εμπλουτισμό του. Ως το 1998, το πρόγραμμα είχε φθάσει στην απόκτηση 6.500 προσωπογραφιών σε αρνητικό και θετικό δείγμα, τοποθετημένες σε ειδικά δελτία.⁴

Πρόκειται για μια συλλογή προσωπογραφιών των Ελλήνων που διακρίθηκαν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης ως την εποχή μας (με εξαίρεση των ζώντων για λόγους ευνότητος) σε όλους τους τομείς του βίου: πολιτικοί, αγωνιστές, στρατιωτικοί, αξιωματούχοι της πολιτείας, της Εκκλησίας και των άλλων θεσμών, άνθρωποι της εκπαίδευσης, των γραμμάτων, των τεχνών, της επιστήμης, του αθλητισμού, της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Οι προσωπογραφίες από την άποψη της τεχνικής τους είναι ξυλογραφίες, χαλκογραφίες, ελαιογραφίες, λιθογραφίες, τοιχογραφίες, σκίτσα, φωτογραφίες, οι οποίες φωτογραφήθηκαν από διάφορες συλλογές από τον Λεωνίδα Ανανιάδη και κάποτε από τον Κώστα Μανώλη, ταξινομήθηκαν σε δελτία και τοποθετήθηκαν σε ειδική δελτιοθήκη. Στο δελτίο καταγράφονταν: το όνομα του εικονιζόμενου, η τοποχρονολογία γέννησης και θανάτου, οι ιδιότητες και όσα άλλα στοιχεία κρίνονταν απαραίτητα ή υπήρχαν πρόχειρα στην πηγή που έδωσε την προσωπογραφία, ή όσα αντλήθηκαν από συναγωγές βιογραφιών.

Σκοπός του προγράμματος ήταν η δημιουργία ενός όσο γινόταν πληρέστερου σώματος προσωπογραφιών, το οποίο, μετά τις επεξεργασίες που θα προέκυπταν, θα αποτελούσε μια ολοκληρωμένη πηγή/σειρά για τις νεοελληνικές σπουδές. Το υλικό της, πέρα από τις επιμέρους χρήσεις, θα έδινε τη δυνατότητα προσεγγίσεων του ιστορικού φαινομένου με την «ιδιάζουσα διάσταση του βάθους που προσφέρει η εικαστική εμπειρία». Ο πλουτισμός του προγράμματος σταμάτησε το 1989, όταν μηδενίστηκε ο τακτικός προϋπολογισμός του ΙΝΕ-ΕΙΕ, και μόνο το 1998 ενισχύθηκε από το πρόγραμμα «Ιστός», οπότε προστέθηκαν 1.000 προσωπογραφίες (έξοδα φωτογράφου και δακτυλογράφου). Το 2004 το έργο εντάχθηκε στο πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας» ως τμήμα του έργου «Πανδέ-

εποχή μας, Αθήνα, Γνώση, ⁹2000. Το «Υπόμνημα στις εικόνες» στις σ. 875-883.

4. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα φωτογραφικά αρχεία και η Μικροταινιοθήκη του ΚΝΕ/ΕΙΕ», *Ενημερωτικό Δελτίο ΚΝΕ/ΕΙΕ* 14-15 (Ιαν.-Ιούν. 1995), σ. 3-6. [Ο ίδιος], «Φωτογραφικά αρχεία [ΚΝΕ/ΕΙΕ]», *Τα Φωτογραφικά Αρχεία και οι φορείς τους*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1999, σ. 18-25. Ιωάννα Ασημακοπούλου, «Αρχείο Νεοελληνικής Εικονιστικής Προσωπογραφίας ΚΝΕ/ΕΙΕ», *Ενημερωτικό Δελτίο ΚΝΕ/ΕΙΕ* 22 (1998), σ. 20-22.

ΚΝΕ - ΕΙΕ		ΑΡΧΕΙΟ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΘΕΜΑ ΚΟΡΑΗΣ 'Αδαμάντιος		ΤΟΠΟΧΡΟΝ. ΓΕΝ. Σμύρνη, 1748 ΤΟΠΟΧΡΟΝ. ΘΑΝ. Παρίσι, 1833
Α/Α Εύρετηρίου Β..... 'Αρ. ταξινόμησης		 <p>ΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ</p>
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ Μαρτύρος Παπαδόπουλος - Βρετός, 'Εθνικόν 'Ημερολόγιον, Γ' (1863), σ. 4		
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ λιθογραφία		
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ πρότυπό της ή λιθογραφία του Σμάλκι		
ΣΥΣΧΕΤΗΣΕΙΣ		
<p>Βλ. πίσω λοιπές παρατηρήσεις και άνηκτικό</p>		

α/α	1411	id	2414
Επώνυμο	Κοραής	Πρόσωπο	Κοραής Αδαμάντιος
Όνομα	Αδαμάντιος	Απεικόνιση	ελασιογραφία
Πατρώνυμο		Πηγή εικονογράφ	Ιακωβάτσος Βιβλιοθήκη, Ληζούρι
Τόπος Γέννησης	Σμύρνη	Ημερ/νια Γέννησης	1748
Τόπος Θανάτου	Παρίσι	Ημερ/νια Θανάτου	1833
Βιογραφικά στοιχεία Διδάσκαλος του γένους, πρωτεργάτης του νεοελληνικού διαφωτισμού, γιατρός και φιλόλογος.			
α/α ευρ.	5976	id	2414
Δημιουργός εικόνας		Πρόσωπο	Κοραής Αδαμάντιος
☐ πρωτότυπο		Απεικόνιση	ελασιογραφία
☒ Αναπαραγωγή		Πηγή εικονογράφ	Ιακωβάτσος Βιβλιοθήκη, Ληζούρι
		Έτος δημιουργίας πρωτότυπο	
Απεικόνιση Αναπαραγωγή	ελασ. ελασιογραφία	Πηγή Αναπαραγωγής	Βιβλιοθήκη ΙΝΕ/ΕΙΕ
Στοιχεία Πηγής Αναπαραγωγής	Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1983-1988		
Στοιχεία Αριθμής πηγής Αναπαραγωγής	τομ. 5, σ. 25		
Στοιχεία πηγής			
Στοιχεία αριθμής πηγής			
Συσχετίσεις			
Βιβλιογραφικές Παραπομπές	Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό - 1983-1988 [τομ. 5, σ. 24-26] Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια - Δρανδάκης Παύλος κ.χ. [τομ. 14, σ. 859-866]		
συγγήγιστ	Ιακωβάτσος Βιβλιοθήκη, Ληζούρι		
Εικονιζόμενα πρόσωπα			
Παρατηρήσεις			

κτης) του ΕΙΕ. Ως το τέλος του 2006, που έληξε το πρόγραμμα, είχαν ψηφιοποιηθεί οι 6.500 φωτογραφίες και εντάχθηκαν 3.500 νέες ψηφιοποιήσεις, για να φθάσουμε στον αριθμό 9.960. Στην επέκταση του έργου «Πανδέκτης» για το 2007 ψηφιοποιήθηκαν και εντάχθηκαν στο έργο 2.040 προσωπογραφίες και έτσι φθάσαμε στον συνολικό αριθμό των 12.000. Για κάθε προσωπογραφία υπάρχει ψηφιοποιημένο το αναλυτικό δελτίο με τα στοιχεία για το εικονιζόμενο πρόσωπο, καθώς και τα τεχνικά χαρακτηριστικά της προσωπογραφίας και τα στοιχεία για την πηγή της. Τα βιογραφικά στοιχεία μεταγράφονται/μεταφράζονται και στην αγγλική γλώσσα.⁵

Η αλφαβητική προσέγγιση κατά το επώνυμο του εικονιζόμενου είναι αυτονόητη. Υπάρχουν όμως και άλλες δυνατότητες προσέγγισης ανάλογα με την ιδιότητα, τις τοποχρονολογίες γέννησης και θανάτου, και το είδος της προσωπογραφίας. Εμφανίζονται, επίσης, στην οθόνη όλες οι προσωπογραφίες του ίδιου προσώπου, για να γίνονται συγκριτικές προσεγγίσεις.

Ο μεγάλος αριθμός των προσωπογραφιών, ψηφιοποιημένων και υπομνηματισμένων, φθάνει στην οθόνη του υπολογιστή κάθε ερευνητή, εκπαιδευτικού ή φιλόστορα, για να μπορεί να αναγνωρίζει, να συγκρίνει, να επιλέγει ανάλογα με τις ανάγκες των ζητήσεών του: πιστότητα απεικόνισης, ηλικία, στάση, ευκρίνεια κ.λπ. Μπορεί, επίσης, να αναγνωρίζει μεταγενέστερες απεικονίσεις ανάλογα με τις προτιμήσεις, τις επιδιώξεις και τις ιδεολογικές επιλογές κάθε εποχής, καθώς πριν από την εφεύρεση της φωτομηχανικής αναπαραγωγής οι προσωπογραφίες, για να αναπαραχθούν, χαράσσονταν, με μικρότερη ή μεγαλύτερη διάθεση για αλλαγές, ωραιοποιήσεις, ερμηνείες και «αναγνώσεις» του εικονιζόμενου προσώπου. Έτσι είναι και οι «δημιουργικές» προσωπογραφίες των καλλιτεχνών,

5. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, *Νεοελληνική Εικονιστική Προσωπογραφία. 10.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο*, [επιμέλεια Τ. Ε. Σκλαβενίτης], [Αθήνα 2006], τρίπτυχο. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Νεοελληνικοί φάκελοι στο διαδίκτυο. Βάσεις δεδομένων και ψηφιοποιημένες συλλογές*, [επιμέλεια Κατερίνα Δέδε – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης], Πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας, έργο “Πανδέκτης”», ΙΕΡΑ, ΙΒΕ, ΙΝΕ, ΕΚΤ-ΕΙΕ, Αθήνα 2007, 47 σ. [Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Νεοελληνική Εικονιστική Προσωπογραφία», σ. 33-35]. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Πανδέκτης, πρόγραμμα “Κοινωνία της Πληροφορίας”. Βάσεις δεδομένων και ψηφιοποιημένες συλλογές του ΙΝΕ στο διαδίκτυο», *Ενημερωτικό Δελτίο ΙΝΕ/ΕΙΕ 32* (Δεκ. 2007), σ. 28-29, και *Ενημερωτικό Δελτίο ΙΝΕ/ΕΙΕ 33* (Δεκ. 2008), σ. 37-38. Κωστής Λιόντης, «10.000 προσωπογραφίες στο Διαδίκτυο. Σε μια μοναδική συλλογή, που περιλαμβάνει επιφανείς Έλληνες από το 1453 έως σήμερα αποκτά πρόσβαση το κοινό», εφημ. *Η Καθημερινή*, 2 Απριλίου 2006.

που, είτε εκ του φυσικού είτε στηριζόμενοι σε προσωπογραφίες ή φωτογραφίες του εικονιζόμενου, δημιουργούν τις δικές τους προσωπογραφίες, κάθε τεχνικής, και ερμηνεύουν τον εσωτερικό κόσμο του εικονιζόμενου, προβάλλουν τις χάρες ή τις ατέλειες, γελοιογραφούν και ελέγχουν. Στην εποχή μας, μετά την επανάσταση της πληροφορικής, υπάρχουν νέοι δρόμοι «δημιουργικής παραποίησης» των εικόνων, με τέτοια ποικιλία που ίσως θα είναι αδύνατο να τους παρακολουθήσουμε και γι' αυτό αποδεικνύονται επικίνδυνοι από μια άποψη, καθώς υπονομεύουν την πιστότητα.

Μελλοντικά θα μπορέσουν ίσως να γίνουν και εσωτερικές επιμέρους επεξεργασίες του υλικού: σχηματισμός διαγραμμάτων, που θα δείχνουν τη σχέση των προσωπογραφιών προς τις αυθεντικές (εκ του φυσικού) για τα έργα πριν από την εύρεση της φωτογραφίας και τις συσχετίσεις των προσωπογραφιών. Όλα αυτά προϋποθέτουν ερευνητές για τη συλλογή και άλλων στοιχείων, εκτός εκείνων που δίνουν πρόχειρα οι ίδιες οι προσωπογραφίες και οι πηγές τους. Η εργασία αυτή έχει προχωρήσει σε κάποια επιμέρους θέματα και έγινε προσπάθεια να μελετηθούν παραδειγματικά οι προσωπογραφίες του Αδαμάντιου Κοραή, ενώ ετοιμάζεται η συνθετική και υπομνηματισμένη ανατύπωση σε λεύκωμα των 300 λιθογραφημένων προσωπογραφιών που δημοσιεύτηκαν στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* (Παρίσι, 1861-1871) του Μαρίνου Παπαδόπουλου-Βρετού.⁶ Το αίτημα για την επέκταση του προγράμματος, που πρέπει να διπλασιάσει ή και να τριπλασιάσει τον αριθμό των προσωπογραφιών, παραμένει και αναζητούνται χρηματοδοτήσεις.

Οι ψηφιοποιημένες εικόνες και η βάση δεδομένων που τις συνοδεύει, είναι διαθέσιμες δωρεάν στο διαδίκτυο (pandektis.ekt.gr) από το τέλος του 2007. Οι προσωπογραφίες, για τις οποίες το ΕΙΕ διαθέτει τα δικαιώματα, είναι διαθέσιμες σε υψηλή ανάλυση, για να μπορούν οι ενδιαφερόμενοι και να τις χρησιμοποιούν. Αντίθετα, οι προσωπογραφίες, για τις οποίες το ΕΙΕ δεν έχει τα δικαιώματα, διατίθενται σε χαμηλή ανάλυση, για να μπορεί ο χρήστης να αξιοποιεί μεν την πληροφορία αλλά να ζητά αντίγραφο από το μουσείο, τη βιβλιοθήκη, τον φορέα ή τον ιδιώτη που κατέχει το πρωτότυπο.

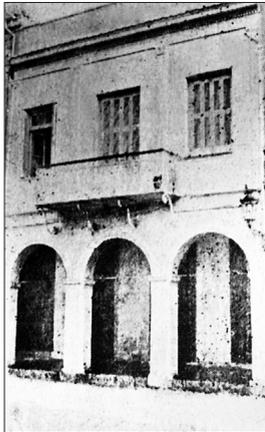
Στο πρόγραμμα (σύνταξη και αυτοματοποίηση της βάσης δεδομέ-

6. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 187-189.

νων, ετοιμασία του υλικού για ψηφιοποίηση) συνεργάστηκαν η ιστορικός Τέχνης Ελένη Μαχαίρα (1986-1987), η φιλόλογος Γιάννα Ασημακοπούλου (1998), την οποία χάσαμε πρόωρα τον Αύγουστο του 2014, οι ιστορικοί Κατερίνα Δέδε και Γιάννης Καραχρήστος (2005-2007) και η Άννα Μιχαλακέλη (2005). Το λογισμικό επεξεργάστηκε ο αναλυτής-προγραμματιστής Γιάννης Πελεκούδας. Για την ψηφιοποίηση των εικόνων και την ετοιμασία της βάσης για το διαδίκτυο εργάστηκαν οι συνεργάτες του ΕΙΕ Νεφέλη Παπουτσάκη και Αγγελική Βόσσου, και του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης ΕΙΕ Θεόδωρος Μελαχροινίδης, Μάχη Σινάνου, Γιάννης Βουλγαράκης, Αγάθη Παπανότη, Άννα Μάστορα και Νίκος Χούσος.

Ας προσπαθήσουμε τώρα, μετά τη γενική ενημέρωση, να καταλάβουμε πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί καλύτερα η βάση δεδομένων των ψηφιοποιημένων προσωπογραφιών από τους ερευνητές, τους φιλόστορες, τον κόσμο της εκπαίδευσης και κάθε ενδιαφερόμενο, στη σημερινή της έκταση των 12.000 προσωπογραφιών, προσβλέποντας μακάρη και στη μελλοντική, την πληρέστερη. Στη σημερινή, που δεν έχουν γίνει οι επεξεργασίες του υλικού όπως θα θέλαμε, η χρήση της προϋποθέτει την αυτενέργεια και τα ερωτήματα του χρήστη, για να μπορέσει αυτός να έχει στη διάθεσή του καλύτερης ποιότητας πληροφορίες που θα προέρχονται από τη συνδυαστική ανάγνωση του εικαστικού αλλά και του πληροφοριακού υλικού της βάσης δεδομένων.

Για κάθε αναζητούμενο πρόσωπο ο χρήστης μπορεί να έχει στην οθόνη του υπολογιστή του το σύνολο των διαθέσιμων προσωπογραφιών και μπορεί, επίσης, να τις κατατάξει με το δικό του κριτήριο. Για παράδειγμα, να τις κατατάξει κατά ηλικία του εικονιζόμενου, βοηθούμενος από τα στοιχεία που είναι διαθέσιμα (χρονολογία της προσωπογραφίας ή χρονολογία της πρώτης δημοσίευσής της).

(1) 2291

Παρουσιάζοντας ένα μέρος από τις διαθέσιμες προσωπογραφίες του ποιητή Κωστή Παλαμά (1859-1943) θα έχουμε, ελπίζω, ένα καλό παράδειγμα ανάγνωσης του υλικού μας.

(1) Το σπίτι που γεννήθηκε, στις 13 Ιανουαρίου του 1859, ο Κωστής Παλαμάς στην Πάτρα και έζησε ως τα εφτά του χρόνια, όταν πέρασε ορφανός στο Μεσολόγγι, στο σπίτι του αδελφού του πατέρα του Δημητρίου. Γράφει ο ποιητής το 1905:

Γεννήθηκα στην Πάτρα στὰ 1859. Πέμπτη, ἀπομεσήμερο, στις δυὸ ἡ ὥρα, δεκατρεῖς τοῦ Γενάρη. Τὰ νούμερα κρατῶ ἀπὸ τὸν ἀδελφό μου. Ἄν καλὰ θυμοῦμαι, τὰ γνῶριζε ἀπὸ κάποιον καταστιχάκι τῆς μητέρας μου ἢ τοῦ πατέρα. Μέσα σ' αὐτὸ σημειωμένα ἔτσι, χρόνος, ἡμέρα, ὥρα, οἱ ἐρχομοὶ στὸν κόσμον καὶ γιὰ τ' ἄλλα δυὸ τ' ἀδέρφια μου.

Τὸ σπίτι μας πατρικὸ δίπατο· στὸ δρόμο ἢ πρόσοψή του ἀπὸ καμαρωτὲς κολῶνες, καθὼς τὸ συνήθιζαν τότε τὰ πατρὶνὰ τὰ σπίτια· σύμφωνά με κάποιον ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τοῦ συρμοῦ, παραδομένο, ἀνίσως δὲ λαθεύω, ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Τὸ σπίτι μας τὸ βλέπω τώρα στὴ φωτογραφία του· εἶχανε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ τὴν προσφέρουν, ὅστερ' ἀπὸ πόσα χρόνια! δυὸ πατρὶνὲς ἀξιαγάπητες κοπέλλες· σιγνηρισμένο κάπως καὶ πασαλειμμένο φανταχτὰ· μὰ στὸν κύριον ρυθμὸν τοῦ πάντα τὸ ἴδιον.⁷

Το ἴδιο κείμενο μετέγραψε ποιητικὰ το 1919:⁸

Τὸ σπίτι πὸν γεννήθηκα κι ἄς τὸ πατοῦν οἱ ξένοι,
στοιχειὸ εἶναι καὶ μὲ προσκαλεῖ ψυχὴ, καὶ μὲ προσμένει.

Τὸ σπίτι πὸν γεννήθηκα ἴδιο στὴν ἴδια στράτα
στὰ μάτια μου ὅλο ὑψώνεται καὶ μ' ὅλα του τὰ νιάτα.

Τὸ σπίτι, ἄς τοῦ νοθέψανε τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα·
καὶ ἀνόθευτο καὶ ἀγάλαστο, καὶ μὲ προσμένει ἀκόμα.

Τῆς πόρτας του ἢ παλαιῖκή κορώνα, ὦ! νὰ ἢ καμάρα!
Μόνον οἱ χορδὲς τῆς λείπουνε γιὰ νὰ γενῆ κιθάρα.

(2) Σε ηλικία τεσσάρων χρόνων με τον ἀδελφὸ του Χρίστο στο σπίτι τῆς Πάτρας: «Δὲν ξέρω ποιὸν μὲ παράστεκαν· ὁ ἀδερφός μου βέβαια, τοῦ κήπου ὁ κύριος...».⁹

7. Κωστής Παλαμάς, *Τα χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου* [1933]. «Τὰ πρῶτα χρόνια» [1905], *Ἀπαντα*, τ. Δ', Ἴδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα χ.χ., σ. 295. Ο ἀναφερόμενος ἀδελφός εἶναι ὁ Χρίστος (1849-1925), γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ποιητὴς σημείωσε στὸ τέλος τῆς δεύτερης δημοσίευσης τοῦ κειμένου του: *Ἀξιανάγνωστες πληροφορίες γιὰ τὸ σπίτι πὸν γεννήθηκα περισυνέλεξε ὁ ἀείμνηστος Χρίστος Παλαμάς, ὁ ἀγαπημένος μου ἀδελφός. Στὸ «Ἀκαδημαϊκὸν Ἡμερολόγιον» Πατρῶν 1918. [σ. 21-28]. Ο ἀριθμὸς (1) ὅπως καὶ οἱ ἐπόμενοι (), παραπέμπουν τὸν ἀναγνώστη στις μικρὲς φωτογραφίες που δημοσιεύονται ἐδῶ, ὅπου καὶ ὁ κωδικὸς ἀριθμὸς τῆς φωτογραφίας στὸν «Πανδέκτη».*

8. Κωστής Παλαμάς, *Τα παράκαιρα* [1919]. «Τὸ σπίτι που γεννήθηκα», *Ἀπαντα*, τ. Ζ', Ἴδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα χ.χ., σ. 252.

9. «Τὰ πρῶτα χρόνια», ὁ.π., σ. 300.

(2) p655

(3) 2290

(4) p653

(5) p656

Στο Μεσολόγγι, σε ηλικία 10 χρόνων (3) και 13 χρόνων (4). Η δεύτερη σε μια στάση που θυμίζει τις στάσεις του στις προσωπογραφίες της ωριμότητας.¹⁰

(5) Ο Κ. Παλαμάς (δεξιά) στο τραπέζι της συνεργασίας της εφ. *Μη Χάνεσαι* με τον διευθυντή της Βλάση Γαβριηλίδη στο κέντρο. Οι άλλοι δύο είναι οι συνοδοιπόροι ποιητές Γεώργιος Δροσίνης και Νίκος Καμπάς (1880).

Θυμάται αργότερα ο ποιητής για τις πρώτες ποιητικές εμφανίσεις τους στον Τύπο:

Τ' όνειρό μας πήρε σάρκα. Άρχισαν να μās τυπώνουν, να μās ρεκλαμαρίζουν, να μās διαβάζουν, να μās έπαινοῦν, κι ακόμα πιὸ σημαντικό, να μās χτυποῦν. Εἴμαστε οἱ ποιηταί, τὰ παιδαρέλια, ὅπως μās ἔλεγαν περιφρονητικά, τῆς Νέας Σχολῆς. Οἱ παλαιοὶ δὲ μās καλόειδαν· μās δέχτηκαν μὲ γκριμάτσες· οἱ νευρικώτεροι μās ἔβρισαν· στὸ τέλος, ἄθελα, μās μιμήθηκαν.¹¹

Διηγείται ο Γρηγόριος Ξενόπουλος για τα ίδια χρόνια:

Θὰ 'ρθῆ λέγαμε κι ἡ δική μας σειρά, ὅπως εἶχ'

10. «Ἐντεκα χρονῶν εἴμουν· πέρασα τὸ ἀλληλοδιδακτικό· στὴν πρώτη τάξη τοῦ ἑλληνικοῦ μαθητῆς. Τί γεγονός γιὰ τὸ παιδί τὸ πάγαμμα σὲ μεγαλύτερο σχολεῖο! Ὁ μαθητῆς τοῦ ἑλληνικοῦ θὰ ὀρίμαζεν ἀπὸ καινούργια ζωῆ. [...] κάθεται ὥρες κι ὥρες ἀσάλευτος, ἀμίλητος, γιὰ νὰ δέχεται τὴ σοφία τοῦ δασκάλου καὶ νὰ ποτίζεται ἀπὸ τὸ καθάριο τῆς τὸ νεροκύλημα. Ὁ μαθητῆς τοῦ ἑλληνικοῦ δὲν εἶναι πιά μικρός· ἕκαμ' ἓνα βῆμα στὸ πλησίασμα τοῦ μεγάλου· τὸ ἰδανικό του πότε θὰ γίνῃ κι αὐτὸς ἄντρας· ἀγάλια ἀγάλια ξεμακρύνει ἀπὸ τὸν κόσμον κι ἀπὸ τὴν ἡδονὴ τοῦ παιγνιδιοῦ.» («Τὸ σχολεῖο και το σπίτι» [διήγημα 1888], *Διηγήματα* [1920], Ἀπαντα, τ. Δ', ὁ.π., σ. 74.)

11. «Τὸ θαμποχάραγμα μιας ψυχῆς» [1900], *Τα χρόνια μου και τα χαρτιά μου* [1933], Ἀπαντα, τ. Δ', ὁ.π., σ. 438.

έρθει και τόσων άλλων «νέων», τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Δροσίνη, τοῦ Πολέμη... Αὐτοί οἱ τρεῖς ἦταν τότε ἀχώριστοι. Σὺχνά τοὺς ἀπαντούσαμε στὸν περίπατο –στὴ Δεντροστοιχία στὸ Ζάππειο– καὶ στεκόμαστε καὶ τοὺς κοιτάζουμε μὲ θαυμασμό καὶ μὲ κάποια ζήλεια. Ἦταν σχεδὸν ὁμοίμορφα ντυμένοι –καὶ μὰ τὴν ἀλήθεια ἀρκετὰ κομψά– ἔτρεφαν κι οἱ τρεῖς γενάκια, κι εἶχαν πάντα στή μέση τὸν Παλαμᾶ, ἴσως καὶ τιμητικά ἀπὸ ἐκτίμηση ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴ συμμετρία, γιατί ἦταν κοντότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο, πού εἶχαν τὸ ἴδιο ἀνάστημα. Μία μέρα καθὼς περπατούσαμε ἀπὸ πίσω τους, ὁ Νικόλαος Σταματέλος μὲ ρώτησε: —Ποιὸς εἶναι καλύτερος ποιητὴς ἀπὸ τοὺς τρεῖς; —Δέν ξέρω τοῦ ἀποκρίθηκα. Ὁ κόσμος θεωρεῖ καλύτερο τὸν Δροσίνη κι ἔπειτα τὸν Πολέμη. Γιὰ τὸν Παλαμᾶ λέει πὼς εἶναι σκοτεινός. —Γιατ' εἶναι βαθύς, εἶπε ὁ Σταματέλος. Ἐγὼ τὸν Παλαμᾶ ἐκτιμῶ περισσότερο.¹²

(6) 2802

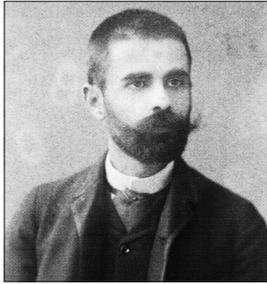
(7) p649

Τα βήματα τῆς καθιέρωσης κράτησαν περισσότερο ἀπὸ δέκα χρόνια. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο ας δούμε τρεῖς προσωπογραφίες καὶ δύο ομαδικές φωτογραφίες.

(6-7) Δύο προσωπογραφίες δημοσιευμένες με τὴ μέθοδο τῆς ξυλογραφίας στο *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* τοῦ Κωνσταντίνου Σκόκου καὶ στὴν εφημερίδα *Ἄστυ* το 1889.

(8) Μια ωραία φωτογραφία που ἴσως ἐγίνε τον χρόνο του γάμου του με τὴ Μαρία Βάλβη (1889).

12. «Ο Παλαμᾶς ἀπὸ κοντά. Το σπίτι του, οί φίλοι του, ο περίγυρός του, ἡ ἐποχὴ του» [1943], Γρηγόριος Ξενόπουλος. *Αὐτοβιογραφικά κείμενα 1919-1948*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Μαρία Τριχιά-Ζούρα, τ. Β', Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Ἴδρυμα Κώστα καὶ Ελένης Ουράνη, 2009, σ. 530. Για τὸν βραχύβιο Λευκαδίτη ποιητὴ καὶ πεζογράφου Νικόλαο Σταματέλο βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Νικόλαος Ι. Σταματέλος (1861-1889) καὶ ἡ Ἀνδρομάχη Φίλιππα-Χαριτωνίδου (1891-1969). Ἀπὸ τὴν ἀστικὴ λογογραφία στὴ μεσοπολεμικὴ λογοτεχνικὴ ἀναπαράσταση τῶν κοινωνικῶν ἀνακατατάξεων», *Πρακτικά ΙΕ' Συμποσίου, Δρόμοι καὶ παράδρομοι τῆς τοπικῆς ιστορίας*, Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου καὶ Τέχνης: Λευκάδα 18-20 Αυγούστου 2010, Αθήνα, Ἐταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν, 2011, σ. 221-254, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

(8) p657

(9) p658

(10) 1941

(9) Νά και η Μαρία Βάλβη.

(10) Η πρώτη γνωστή ομαδική φωτογραφία έγινε το 1893 στους στύλους του Ολυμπίου Διός με φόντο την Ακρόπολη. Η γενιά του 1880 φωτογραφίζεται με τον Ψυχάρη που ήλθε στο δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα. Δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Ο κύκλος της Έστιας» του ακαδημαϊκού περιοδικού, που από το 1894 ο Δροσίνης το μετέτρεψε σε εφημερίδα.

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος είναι και πάλι γλαφυρός:

Υπάρχει μία ιστορική φωτογραφία καμωμένη το 1892 [=1893], τήν πρώτη φορά πού ο Ψυχάρης μετά τήν έκδοση τοῦ Ταξιδιοῦ ἤρθε στήν Ἀθήνα, νά γνωρίσῃ κι ἀπό κοντά τούς «ὄπαδούς» του, νά κάμῃ μιὰ διάλεξη στόν «Παρηασσό» καί νά καλέσῃ ... σέ μονομαχία τόν Χατζηδάκη. Στή φωτογραφία αὐτή, –τραβήχτηκε στό ὕπαιθρο, στους Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου– οἱ πραγματικοί «δημοτικιστές» πού φιγουράρουν μέ τόν Ψυχάρη, εἶναι ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ Ἐμμ. Ροῖδης, ὁ Δημ. Κακλαμάνος, –θεωρητικοί αὐτοί– κι ὁ Δροσίνης, ὁ Βλαχογιάννης, ὁ Στέφ. Στεφάνου, ὁ ὑποφαινόμενος, κι ἴσως ὁ Θεόδ. Βελλιανίτης κι ὁ Ἐμμ. Λυκούδης. Ἀνάμεσα στόν Βλαχογιάννη καί στόν Δροσίνη, στέκεται ὁ μέλλον Ἀρχηγός,

ὁ Κωστής Παλαμᾶς, –μάτια του, μαλλιά του, γενάκια του, ροῦχα του, ὅλα μαῦρα. Εἶναι μιὰ μορφή πού ξεχωρίζει... Ἀπό τούς ἄλλους πού ἔχουν «παρεισφύσει», –παρέα τῆς στιγμῆς– μερικοί δέν εἶναι οὔτε κἄν λόγιοι: ὁ Γεώργιος Κασδόνης, ὁ ἐκδότης καί πρόην διευθυντής τῆς Ἑστίας, ὁ Μιχαήλ Λάμπρος, ὁ «ἐρυθρός γραμματεὺς» τοῦ «Παρηασσοῦ» καί πρῶτος στήν Ἀθήνα ἐπιθεωρησογράφος («Λίγο ἀπ' ὅλα»), κι ὁ «φίλος» τυπογράφος Περρῆς (ποῦ βρέθηκε; τί γύρευε;). Ἀλλά τό ἴδιο μπορούσε νά ρωτήσῃ κανένας καί γιά τόν Γεώργιο Σουρῆ, πού φιγουράρει καθιστός ἀνάμεσα στόν Λάμπρο καί τόν Ροῖδη: ἀπό ποῦ κι ὡς ποῦ δημοτικιστής, καί μάλιστα ψυχαρικός, ὁ «στιχορρογός τοῦ Ρωμηοῦ»;».¹³

13. Στο ἴδιο, σ. 546. Υπάρχουν και άλλες δύο αναφορές του Ξενόπουλου στη

Ας δούμε γρήγορα τα ονόματα όλων των ει-
κονιζόμενων. Από αριστερά όρθιοι: Γιάννης Ψυ-
χάρης, Δημήτριος Κακλαμάνος, Γεώργιος Κασ-
δόνης, Γιάννης Βλαχογιάννης, Κωστής Παλαμάς,
Γεώργιος Δροσίνης, Γρηγόριος Ξενόπουλος. Καθι-
στοί από αριστερά: Θεόδωρος Βελλιανίτης, τυπο-
γράφος Περρής, Νικόλαος Γ. Πολίτης, Στέφανος
Στεφάνου, Μίκις Λάμπρος, Γεώργιος Σουρής,
Εμμανουήλ Ροΐδης και Εμμανουήλ Λυκούδης.

(11) 1563

(11) Στον τελευταίο λόγο του Ξενόπουλου φαί-
νεται να απαντά η επόμενη ομαδική φωτογραφία,
«Το Σαλόνι του Σουρή», του 1896. Είναι όλοι
εκεί: Καθιστοί από αριστερά: Ιωάννης Δαμβέρ-
γης, Περικλής Γιαννόπουλος, Μπάμπης Άννινος,
Γεώργιος Ροϊλός, Άδωνις Κύρου, Κρίτων Σου-
ρής, Κωστής Παλαμάς, Γεώργιος Στρατήγης.
Όρθιοι από αριστερά: Ιωάννης Πολέμης, Γεώρ-
γιος Σουρής, Ελένη Σουρή-Μοσχονά, Γρηγόρης Ξενόπουλος, Γεώργιος
Πωπ, Μιλτιάδης Μαλακάσης, Γεράσιμος Βώκος, Νικόλαος Επισκοπό-
πουλος, Δέσποινα Κωνσταντινίδου, Ανδρέας Καρκαβίτσας.

(12) 599

Τα επόμενα 20-25 χρόνια της ακμής του ποιητή μπορούμε να τα
παρακολουθήσουμε σχολιάζοντας 4 προσωπογραφίες του, 3 ομαδικές φω-
τογραφίες και μία ελαιογραφία.

(12) Φωτογραφία γύρω στα 1900, πιθανότατα καμωμένη από τον
Hubert Pernot. Βρέθηκε στο Αρχείο του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της
Σορβόνης και θυμάμαι τη χαρά του δασκάλου μας Κ. Θ. Δημαρά, όταν
την ανακάλυψε: στην προσωπογραφία αυτή έβρισκε τον Παλαμά στις ώρες
της *Ασάλευτης ζωής* (1904), βέβαιο και αποφασιστικό. Γι' αυτό έσπευσε
να αντικαταστήσει στην *Ιστορία της Λογοτεχνίας* την επόμενη προσω-
πογραφία που θα δούμε, την οποία είχε βάλει στην έκδοση του 1968.¹⁴

φωτογραφία, με μικρές ή μεγαλύτερες διαφορές: τ. Α', σ. 308 [του 1920] και τ. Β',
σ. 306 [του 1938].

14. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος,
1968, σ. 670, αρ. 124: «Φωτογραφία του 1907, ευγενικά παραχωρημένη από τον
Γ. Κατσίμπαλη (βλ. Γ. Κ. Κατσίμπαλης, Βιβλιογραφία Κωστή Παλαμά Γ', αρ.
1709). Η φωτογραφία Pernot δημοσιεύτηκε στην 7η έκδοση (1985) και αναδη-
μοσιεύεται έκτοτε ως την ένατη και τελευταία με το εξής σημείωμα στη σ. 878,
αρ. 127: «Φωτογραφία γύρω στα 1900, πιθανότατα καμωμένη από τον Η. Pernot

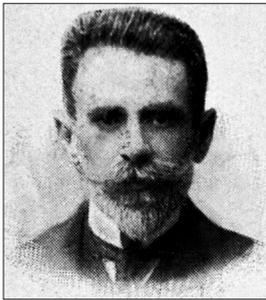
(13) 2296

(13) Είναι η πιο γνωστή προσωπογραφία του Παλαμά, χρονολογημένη το 1907. Είναι η χρονιά που δημοσιεύεται ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου*.

(14) Μια μικρότερη προσωπογραφία συνοδεύει κείμενά του στον Τύπο της εποχής (*Εθνικόν Ημερολόγιον* Κωνσταντίνου Σκόκου 1910, 1914).

(15) Μια φωτογραφία σε κυκλικό πλαίσιο στο *Ημερολόγιον της Ποικίλης Στοάς* το 1914.

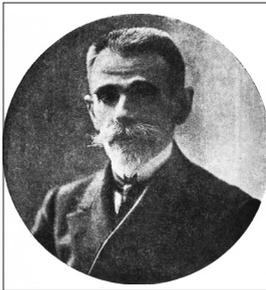
(16) Από τις ομαδικές φωτογραφίες η οικογενειακή με τη γυναίκα του Μαρία και τα παιδιά τους Ναυσικά και Λέανδρο το έτος 1900.

(14) 3526

(17) Ο Παλαμάς το 1912 με φοιτητές από τη Μυτιλήνη. Πίσω του ακριβώς ο Στρατής Μυριβήλης. Δημοσιεύτηκε τον επόμενο χρόνο, 1913, στο μυτιληνιό περιοδικό *Χαραυγή*.

(18) Ο Παλαμάς με τον Γεώργιο Δροσίνη, τον Αριστομένη Προβελέγγιο και τον Δημήτριο Μπισκίνη, μετέπειτα προσωπογράφο του. Φωτογραφία γύρω στα 1915 στον Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.

(15) 1153

(19) Η ελαιογραφία του Γεωργίου Ροϊλού: «Ο ποιητής Αριστομένης Προβελέγγιος αναγιγνώσκων έργον του εις συγκέντρωσιν ποιητών»: Γεώργιος Στρατήγηγης, Γεώργιος Δροσίνης, Ιωάννης Πολέμης, Κωστής Παλαμάς, Γεώργιος Σουρής. Έργο που παρουσιάστηκε σε έκθεση του Ροϊλού το 1919. Ήταν όμως γνωστό από το 1917. Ανήκει στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός». Στα σχόλια του Τύπου: γράφει ο Παύλος Νιρβάνας: «Ένα έργο πού πρέπει να ιδούν αι άλλαι γενεαί».

(16) p659

Ανώνυμος: «Η αποτύπωσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς σκέψεως». Ο Φώτος Πολίτης: «Καμμία ἐνόττης ψυχικῆς ἀτμοσφαιρας». Ο Νιρβάνας σημειώνει ότι ο ζωγράφος δούλεψε τον πίνακα 10 χρόνια αλλά, όπως παρατήρησε ο Κ. Θ. Δημαράς,

(Αρχείο Νεοελληνικού Ινστιτούτου Σορβόνης)»).

οι προσωπογραφίες, όπως τις έχουμε στον πίνακα, θα ήταν δύσκολο να χρονολογηθούν πριν από το 1916.¹⁵ Από την ποιητική συντροφιά ο Δροσίνης, ο Παλαμάς και ο Προβελέγγιος με την ίδρυση της Ακαδημίας Αθηνών, το 1926, θα γίνουν οι πρώτοι λογοτέχνες ακαδημαϊκοί με εισήγηση του παντοδύναμου Δροσίνη. Η σειρά της πεζογραφίας και του Ξερόπουλου θα περιμένουν ώς το 1930.

Από τη γερωντική του ζωή έχουμε ίσως τις περισσότερες προσωπογραφίες. Η αύξηση των μέσων, η καθιέρωση του ποιητή και η παλαμολατρεία έφεραν αυτή την πληθώρα φωτογραφιών, από τις οποίες μερικές έχουν πράγματι καλλιτεχνικές αξιώσεις. Τα ζωγραφικά έργα αλλά και τα γλυπτά θα πληθαίνουν ερευνώντας και ερμηνεύοντας την προσωπικότητα του ποιητή, παράλληλα με τα βιβλία και τις μελέτες που γράφονται για τον Παλαμά. Είναι μια πρακτική που συνεχίζεται από την προηγούμενη περίοδο της ακμής του και θα συνεχιστεί και μετά τον θάνατό του και θα εντείνεται ώς τις ημέρες μας με τις επετείους και τα αφιερώματα.

Οι φωτογραφίες με το χέρι να στηρίζει το γερασμένο κεφάλι είναι ολόκληρη σειρά (20, 21, 22), όπως κι εκείνες στην πολυθρόνα (23, 24).

Από τις συμμετοχές του σε πολιτισμικά γεγονότα αξίζει να θυμηθούμε τις φωτογραφίες του 1925, που απαγγέλλει ποίημα για τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη στο Μποσκέτο της Λευκάδας (25), για τον Διονύσιο Σολωμό στον Εθνικό Κήπο, το 1925 (26), και τις τιμητικές εκδηλώσεις γι' αυτόν στη Θεσσαλονίκη, το 1926 (27). Τέλος, από τις χαρακτηριστικότερες είναι η φωτογραφία που τον δείχνει να εξετάζει τα βιβλία στη βιτρίνα του

15. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, 1968, σ. 670, αρ. 126, και Γνώση 92000, σ. 878, αρ. 129.

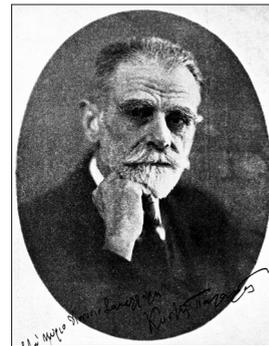
(17) p654

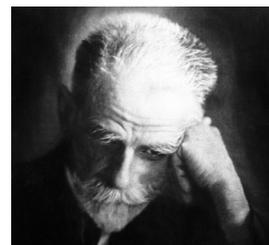
(18) 1925, 1926A

(19) 2301, 5012

(20) 2182

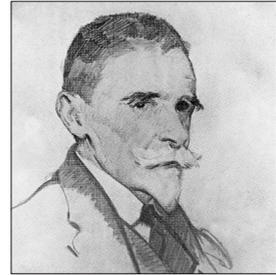
(21) 1942

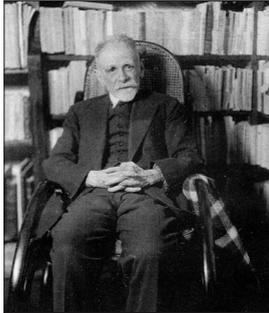
(22) p645

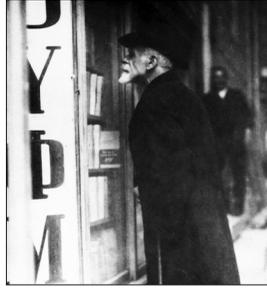
(27) p660

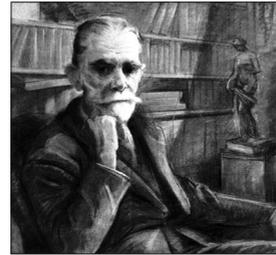
(32) 1943

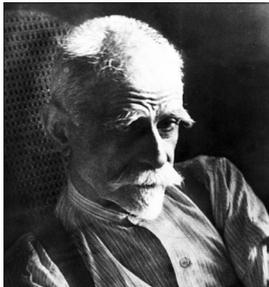
(23) p646

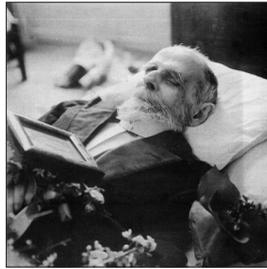
(28) 2292

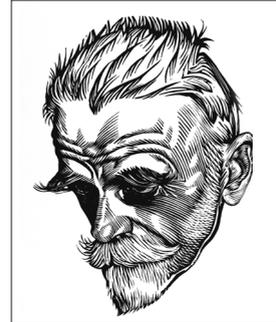
(33) 5024

(24) 2297

(29) p647

(34) 5023, 2189

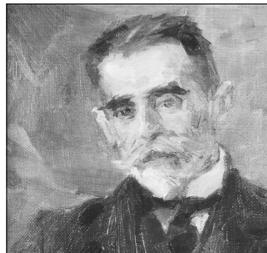
(25) p661

(30) p648

(26) 2294

(31) 2181

(35) p644

βιβλιοπωλείου του Κάουφμαν, γύρω στο 1930. Είναι φωτογραφία από τον Κ. Θ. Δημαρά που εργαζόταν τότε στο βιβλιοπωλείο. Η περιέργεια για τα νέα βιβλία, ελληνικά και ξένα, δεν τον είχε εγκαταλείψει ακόμη (28). Ο θαυμασμός και η λατρεία για τον ποιητή οδήγησαν φωτογράφους και γλύπτες στη φωτογράφιση του νεκρού του σώματος και στη λήψη εκμαγείων (29, 30).

Στις ελαιογραφίες του Μπισκίνη (31, 32), της δεκαετίας του 1910 η πρώτη και του 1926 η δεύτερη, και του Κωνσταντίνου Μαλάμου (33) προστέθηκαν η ξυλογραφία του Κώστα Γραμματόπουλου, που δημοσιεύτηκε στο Αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* του 1943 (34) μαζί με την ξυλογραφία του Σπύρου Βασιλείου, που εικονογραφούσε την κοίμηση του Κωστή Παλαμά σύμφωνα με το ποίημα του Άγγελου Σικελιανού (35). Και από τότε οι ερμηνευτικές προσωπογραφίες δεν έχουν τελειωμό (36, 37, 38), το ίδιο και οι ανδριάντες και οι προτομές, από την ερμηνεία του ρωμαλέου Παλαμά του Μιχάλη Τόμπρου (39) (προτομή στην Πάφο της Κύπρου, έργο του 1915) μέχρι την αποτύπωσή του ως λευκού γέροντα από τον Βάσο Φαληρέα (40), έργο του 1975, στον κήπο του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Αθηναίων, στην οδό Ακαδημίας και Ασκληπιού, απέναντι από τη θέση του σπιτιού που ο Παλαμάς έζησε τα περισσότερα χρόνια της ζωής του. Το ίδιο έργο σε ορείχαλκο στήθηκε στη Λευκωσία και στην Πάτρα (1973).

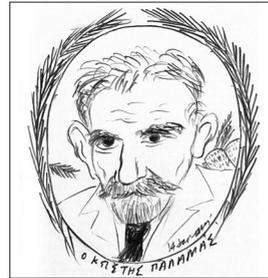
Η περιήγηση στις προσωπογραφίες του Κωστή Παλαμά νομίζω ότι έδειξε το πλήθος και την πολλαπλότητα των δυνατοτήτων που δίνουν οι πολλές προσωπογραφίες ενός ανθρώπου, και μάλιστα δημιουργού, μαζί με τις ομαδικές φωτογραφίες στις οποίες εικονίζεται, για να προσεγγίσουμε τη ζωή του, την ψυχοσύνθεσή του και το έργο του. Όλα αυτά χάρη στην εφεύρεση της φωτογραφίας, τη γε-

(36) p666

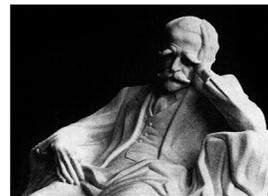
(37) p650

(38) p651

(39) 5647

(40) p652

νικευμένη χρήση της και τις προόδους που παρατηρούνται στην εξέλιξή της.

Πριν από την εφεύρεση της φωτογραφίας, τα πράγματα ήταν εντελώς διαφορετικά. Οι προσωπογραφίες ήταν σπάνιες και η πιστότητα της απεικόνισης συζητήσιμη.

Για να γίνει η προσωπογραφία, το *ritratto*, το πορτραίτο κάποιου ανθρώπου, έπρεπε αυτός να το θέλει, να έχει τα χρήματα για να πληρώσει τον ζωγράφο για να τον ζωγραφίσει όσο ζούσε, ή να αφήσει εντολή να τον ζωγραφίσουν μετά θάνατον, είτε από μνήμη, είτε χρησιμοποιώντας το εκμαγείο του νεκρού του. Μια άλλη πηγή προσωπογραφιών είναι οι εικονιζόμενοι αφιερωτές στις τοιχογραφίες των ναών ή στο κάτω μέρος των εικόνων. Για τα σπουδαία πρόσωπα βρίσκουμε προσωπογραφίες στις τοιχογραφίες δημόσιων και ιδιωτικών οικημάτων. Σπανιότερα και σε εποχές μεγάλων αλλαγών –για παράδειγμα κατά την Επανάσταση του 1821– περιηγητές και καλλιτέχνες, ξένοι κυρίως, αποφασίζουν να ετοιμάσουν σειρές προσωπογραφιών των πρωταγωνιστών, για να κοσμήσουν τα βιβλία τους ή να τυπώσουν λευκώματα ή να κατασκευάσουν ηρώα για να ικανοποιήσουν την περιέργεια των ξένων κυρίως, από τους οποίους οι εικονιζόμενοι θεωρούνται σπουδαίες προσωπικότητες.

Το πρωτότυπο έργο της προσωπογραφίας, με όποιον τρόπο ή μέθοδο και αν κατασκευάστηκε, για να πολλαπλασιαστεί και κατόπιν τα αντίγραφα του να διαδοθούν ή να πουληθούν, προϋποθέτει τη χάραξη (ξυλογραφία, χαλκογραφία, λιθογραφία) και την εκτύπωση σε χαρτί, περγαμηνή ή πανί. Η κατασκευή πολλών πρωτότυπων προσωπογραφιών ενός προσώπου δεν είναι συνηθισμένη και σπάνια έχουμε δύο ή τρεις προσωπογραφίες, σε διαφορετικές ηλικίες, εκ του φυσικού. Οι περισσότερες προσωπογραφίες που διαθέτουμε, είναι αντίγραφα και παραλλαγές της πρώτης, είτε γιατί φθάρηκε το πρωτότυπο, είτε γιατί καταστράφηκε, είτε γιατί ο νέος εικονογράφος θέλησε να αλλάξει στοιχεία του εικονιζόμενου, προσαρμόζοντάς τα στην ηλικία, το νέο αξίωμα, την ένδυση. Όπως σημειώσαμε, οι αλλαγές αυτές σημαίνουν και αναγνώσεις του εικονιζόμενου και της μορφής του, ωραιοποιήσεις, προσπάθεια για υστεροφημία, σύνδεση με τη νέα πραγματικότητα που δημιουργήθηκε μετά τον θάνατο του εικονιζόμενου και τη χρησιμοποίηση της καταξιωμένης προσωπικότητας και του κύρους της από τους δρώντες συγγενείς, ομοϊδεάτες, συμπατριώτες, διαδόχους και διεκδικητές της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής κληρονομιάς του. Για τις μεγάλες προσωπικότητες συχνά δείχνουν ενδιαφέρον κρατικοί θεσμοί και κοινωνικές και τοπικές συλλογικότητες,

και τότε οι προσωπογραφίες τους, στη «γνήσια» ή την τροποποιημένη «δημιουργικά» μορφή τους, υφίστανται ιδεολογική χρήση, ανάλογα με τη συγκυρία και τις επιδιώξεις της.

Όλα αυτά τα ζητήματα και ίσως περισσότερες απορίες θα φωτιστούν, αν αφηγηθούμε το ιστορικό των προσωπογραφιών του Αδαμάντιου Κοραή (Σμύρνη 1748 – Παρίσι 1833), διδασκάλου του Γένους, διαπρεπούς εκπροσώπου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και μεγάλου φιλόλογου.¹⁶

Είμαστε στα 1814. Ο 66χρονος Κοραής με κακή υγεία και μέτρια οικονομικά, αλλά σε πνευματική ακμή και με δημιουργικό πάθος, συνεχίζει το έργο του και ένα μετά το άλλο εκδίδονται τα βιβλία του. Οι συμβουλές του στις κοινότητες και τους ανθρώπους του Γένους στέλνονται μέσα από τα προλεγόμενα των βιβλίων του και από το δίκτυο της αλληλογραφίας και των φίλων του. Η ευγνωμοσύνη των Ελλήνων εκφράζεται με πολλούς τρόπους, ανάμεσά τους και το αίτημα για την αποστολή της προσωπογραφίας του.

«Ἐπιθυμοῦμεν πολλὰ νὰ ἴδωμεν τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ! Θέλουμεν αὐτὴν διὰ στολισμὸν τοῦ Γυμνασίου καὶ διὰ νὰ παρακινούμεθα καὶ ἡμεῖς καὶ τὰ τέκνα ἡμῶν εἰς τὴν Παιδείαν.» Αυτά έγραφαν οι Έφοροι της Σχολής των Κυδωνιών, τον Αύγουστο του 1814, στον Κοραή: η εικόνα του έπρεπε απαραίτητως να περιλαμβάνεται στα δέματα με τα βιβλία και τα όργανα που εκείνος θα φρόντιζε, με δικά τους έξοδα, να σταλούν στο σχολείο τους, σύμφωνα με τις οδηγίες του δασκάλου Θεόφιλου Καίρη. Αλλά, καθώς υποπτεύονταν την άρνησή του, υπαγορευμένη από τη γνωστή του σεμνότητα, καταφεύγουν στον φραστικό εκβιασμό: «Ἄν λείψῃ, ὃ μὴ γένοιτο, ἄλλο ὄργανον, ἀποφασιστικὰ δὲν θέλομεν!» Στη ρητορική αποστροφή ο λόγος γίνεται αξιωματικός: «Ἡ Ἑλλὰς χρεωστεῖ πρὸς σὲ καὶ τοὺς ὁμοίους σου ἀνδριάντας» και απολογητικός: αφού οι δυστυχίες δεν επιτρέπουν στους σημερινούς Έλληνες να στήνουν ανδριάντες παρά μόνο στις καρδιές τους, την εκπλήρωση αυτού του χρέους θα την αφήσουν στα παιδιά τους, καθώς η έκφραση ευγνωμοσύνης είναι φρόνημα παραδομένο από την προγονική κληρονομιά.¹⁷

16. Όλες οι εικόνες και τα κείμενα που ενσωματώνονται στην αφήγηση που ακολουθεί, υπάρχουν στην αναλυτική μου μελέτη: «Οι προσωπογραφίες του Αδαμάντιου Κοραή», εφημ. *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, 29 Νοεμβρίου 1998, σ. 18-21. Και ανατύπωση: *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες*, τ. ΑΒ', *Μορφές της Εθνεγερσίας*, Αθήνα 2001, σ. 93-100.

17. Έφοροι Σχολής Κυδωνιών, Κυδωνίες 3.8.1814, προς Αδαμάντιο Κοραή,

Δικαιολογημένος ήταν ο φόβος των Κυδωνιατών για αρνητική απάντηση του Κοραή, αφού 40 μέρες νωρίτερα διατύπωνε στον Αλέξανδρο Βασιλείου τον δικό του λακωνικό εκβιασμό: «Οἱ Ἀὐτοσχέδιοι στοχασμοὶ ἢ νὰ τυπωθῶσι χωρὶς εἰκόνα ἢ νὰ μὴ τυπωθῶσι παντάπασι. Εἶναι ἀσυγχώρητον εἰς ἐμέ νὰ καταστήσω γελοίας τὰς ὀλίγας ἡμέρας ἢ ὥρας, ὅσας ἀκόμη μέλλω νὰ πατῶ εἰς τὴν γῆν.»¹⁸ Και σε εκείνη την περίπτωση δεν ήταν βέβαια δυνατόν ο Κοραῆς να παραβεί τη συμβουλή που έδινε ο ίδιος στα «Προλεγόμενα» της έκδοσης του Πλουτάρχου (1809): «συγχωρεῖται εἰς τὴν ἡλικίαν μου νὰ παρακαλέσω τοὺς νέους νὰ μὴ μιμηθῶσι τὸ ἔθος τινῶν συγγραφέων τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, νὰ βάλλωσιν αὐτοὶ ἑαυτῶν τὰς εἰκόνας εἰς τὴν κεφαλὴν τῶν βιβλίων.»¹⁹ Τώρα όμως το αίτημα των Κυδωνιατών, διατυπωμένο τόσο άμεσα και συγκινητικά, ήταν σε αντιστοιχία με τη δική του γνώμη: «Ἡ πατρίς μόνη ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ανταμείβῃ τὰ καλὰ [...], ὁ σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ παρακινήσῃ καὶ τὰ λοιπὰ τῆς τέχνας». Η μετριοφροσύνη και η ανυποχώρητη υπεράσπιση του ιδιωτικού βρήκαν και αυτή τη φορά λογικά επιχειρήματα στην απάντησή του (Ιανουάριος 1815). Η εξομολόγηση, που προηγείται, διασώζει το ανθρώπινο πρόσωπο του «απόλυτου» Κοραή: «Περὶ τῆς ὁποίας ζητεῖτε

Παρίσι. Ὁμιλος Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, *Νέα ἑλληνικά κείμενα*, επιστασία Κ. Θ. Δημαρά, *Αδαμάντιος Κοραῆς, Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', 1810-1816, Αθήνα 1979, σ. 313-314. Στις 6.8.1814 ο δάσκαλος των Κυδωνιών Θεόφιλος Καίρης, που εισηγήθηκε την αγορά των βιβλίων και οργάνων για το σχολεῖο, γράφει στον Κοραή: «Πρῶτον ὅμως πάντων ζητοῦσιν ὅλοι ὡς ἐκ μιᾶς ψυχῆς, ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀδαμαντίνου Κοραῆ νὰ ἀγορασθῆ ἐξ αὐτῶν. Ἐπιθυμοῦσιν ὅλοι καὶ ὁ λαὸς καὶ οἱ Προύχοντες νὰ τὸν ἴδωσι ἐξωγραφισμένον ὡς ἄλλον Σωκράτην, διὰ νὰ τὸν ἔχωσι καὶ δι' ἑαυτοὺς καὶ διὰ τὰ ἑαυτῶν τέκνα, ὡς παράδειγμα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς παιδείας θέλουσι νὰ τὸν βλέπουν συλλογιζόμενον τὴν Ἀνάστασιν τῆς Ἑλλάδος διὰ νὰ τὸν βάλλωσιν εἰς τὴν κοινὴν βιβλιοθήκην, ὡς πολλὰ καὶ κοπιάσαντα καὶ συνεργήσαντα δι' αὐτήν. Ἡθελαν νὰ στήσωσιν ἀνδριάντα εἰς τὸ Γυμνάσιον, ἀλλ' ἡ Ἑλλάς δυστυχεῖ, καὶ μόνον τοῦτο δύναται κατὰ τὸ παρόν. Πόση εὐτυχία δι' ἐμέ νὰ βλέπω καθεκάστην ἐκεῖνον, τοῦ ὁποίου τοσοῦτον ἐπιθυμῶ νὰ φέρω κατὰ νοῦν τὴν ἰδέαν! Μόνον τὴν ἡμέραν ἐκείνην καθ' ἣν θέλει ἐκτεθῆν εἰς τὸ κοινὸν ἡ εἰκὼν, φαντάζομαι, καὶ πληροῦται ἡ καρδιά μου χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως!» (Στο ἴδιο, σ. 315, αρ. 603).

18. Αδαμάντιος Κοραῆς, Παρίσι 24.6.1814, προς Αλέξανδρο Βασιλείου, Βιέννη. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 295-296.

19. *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τα Πάρεργα Προλεγομένων, καὶ τινῶν συγγραμμάτων τοῦ Αδαμαντίου Κοραῆ*, τ. Α', Παρίσι, Εβεράρτος 1833, σ. 381-382. Φωτοανατύπωση: *Αδαμαντίου Κοραῆ, Προλεγόμενα στους Ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ ἡ Αυτοβιογραφία του*, τ. Α', Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 1984.

εικόνας ακούσατε, τί μ' ὄλον ὅτι ἡ ἐντροπή δὲν εἶναι γεροντικὸν ἰδίωμα, ἐξεκοκκίνησα, μὰ τὴν κοινήν μας Πατρίδα!, ὅταν ἤλθα εἰς ἐκεῖνο τῆς ἐπιστολῆς σας τὸ μέρος.» Ακολουθεῖ ἡ διαπίστωσή του ὅτι ἡ Ελλάδα δὲν ἔχει ἀκόμη «ἀξιόους εἰκόνων ἄνδρας» καὶ οἱ προσπάθειες ὅλων πρέπει νὰ αποβλέπουν στο νὰ ἀξιωθεῖ αὐτὴ νὰ ἀναδείξει ἄνδρες «ἀξιόους εἰκόνων». Καταλήγει με τὴ σύσταση νὰ δοθοῦν τὰ 300 γρόσια που χρειάζονταν γιὰ τὴ χαλκογράφηση καὶ τὴν ἐκτύπωση μιᾶς εἰκόνας, ὑπὲρ τοῦ πλουτισμοῦ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς.²⁰

Οἱ γενικότερες ὁμως ἀντιρρήσεις του γιὰ νὰ συνεργήσῃ στὴν κατασκευὴ τῆς προσωπογραφίας του, ἦταν ριζικότερες καὶ ἔφταναν ἕως τὴν ἀρνήση, προβάλλοντάς τὰ υψηλά παραδείγματα τῶν ἀρχαίων, ἀπὸ τοὺς οἰοῦντο κανένας δὲν στεφάνωσε τὸν εαυτὸ του «οὔτε τῆς ἰδίας του μορφῆς ἀνέστησεν εἰκόνα». Τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀγησιλάου τὸν ἐκφράζει: «δὲν ἐσυγχωροῦσεν νὰ τοῦ κάμωσιν εἰκόνα.»²¹

Ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν ἐπέτρεψε, τὸ πέτυχαν οἱ μαθητὲς καὶ φίλοι του σὲ δύο περιπτώσεις. Τὰ ἀποτελέσματα, οἱ δύο εἰκόνες του, γιὰ νὰ γίνουν χρειάστηκαν συμμάχους τὸν δόλο καὶ τὸν θάνατο.

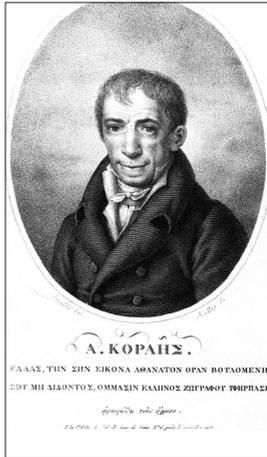
«Ὁ! ὠραίου ἀνθρώπου εἰκόνα ἐπεθύμησας!», ἦταν ἡ ἀπάντησή του Κοραῆ στὴν ἀπαίτησή του Χιώτῃ ἐμπόρου, φίλου καὶ συνεργάτῃ Σταμάτη Δ. Ροδοκανάκη νὰ ποζάρει σὲ ζωγράφο. Ἡ ἀρνήση τοῦ Κοραῆ παρακάμφθηκε με τὸ σχέδιο τοῦ Ροδοκανάκη καὶ τοῦ Νεόφυτου Βάμβα, που οδήγησε στὴ σχεδίαση καὶ τὴν ἐκτύπωση τῆς ποθητῆς εἰκόνας: ὁ Πολωνὸς ζωγράφος Σμόλκι παρουσιάστηκε, ἀπὸ τοὺς δύο Χιώτες, στὸν 67χρονο Κοραῆ, ὡς φιλέλληνας καὶ θαυμαστής τοῦ ἔργου του.

Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς παρατεταμένης ἐπίσκεψης ὁ ζωγράφος μπόρεσε νὰ συγκρατήσῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Κοραῆ καὶ νὰ τὰ ἀποτυπώσῃ ὕστερα σὲ σχέδιο, τὴν τελικὴ μορφή του οἰοῦντο ολοκλήρωσε μετὰ τὴ δευτέρη καὶ ἀποχαιρετιστήρια ἐπίσκεψη.²²

20. Αδαμάντιος Κοραῆς, Παρίσι 28.1.1815, πρὸς τοὺς Εφόρους τῆς Σχολῆς τῶν Κυδωνιῶν. *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Γ', σ. 375-376.

21. Βλ. στὸ ἴδιο, ὑποσ. 19, σ. 382. Σημειῶνω ἐδῶ καὶ ἄλλες ἀναφορὲς του στὸ ἴδιο θέμα σὲ ἐπιστολικά του κείμενα τῆς ἰδίας περιόδου (1809-1815): Αδαμάντιος Κοραῆς, Παρίσι ± -9.1809, πρὸς Ἀλέξανδρο Βασιλείου, Βιέννη. *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Β' (1799-1809), σ. 538-539, ἀρ. 464. Κοραῆς, Παρίσι 4.1.1810, πρὸς Α. Βασιλείου, Βιέννη. *Στὸ ἴδιο*, τ. Γ', 1810-1816, σ. 7, ἀρ. 471. Κοραῆς, Παρίσι 28.1.1810, πρὸς Α. Βασιλείου, Βιέννη. *Στὸ ἴδιο*, τ. Γ', σ. 11, ἀρ. 473.

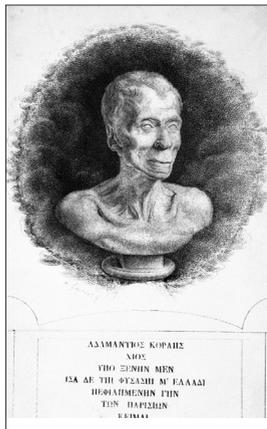
22. *Αδαμαντίου Κοραῆ τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα συγγραμμάτια. Βουλή μεν καὶ δαπάνη τῆς ἐν Μασσαλία Κεντρικῆς Επιτροπῆς Κοραῆ, ἐπιμελεῖα δε Ἀνδρέου Ζ.*

(1) 1620

(2) 1518, 5976

(3) 1622

Ο Βάμβας, στο συνοδευτικό επίγραμμα της εικόνας, την παρουσίασε ως έργο έλληνα ζωγράφου, αλλά δεν κατόρθωσε να αποφύγει την οργή του Κοραή, παρόλο που δηλωνόταν στο επίγραμμα ότι έγινε χωρίς τη θέλησή του: «Ἐλλάς, τὴν σὴν εἰκόνα ἀθάνατον ὄραν βουλομένη, / σοῦ μὴ διδόντος, ὄμμασιν Ἕλληνας ζωγράφου ὑψήρπασε» (1).

Ἡ λιθογραφημένη εἰκόνα κυκλοφόρησε μάλλον στις αρχές του 1815, ἴσως πριν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Βάμβα γιὰ τὴ Χίο, στις 16 Ἀπριλίου 1815, καὶ φαίνεται ὅτι γινώρισε ευρεία διάδοση, παρόλο που ἕως τὸν θάνατο τοῦ Κοραή δεν τυπώθηκε σε κανένα τοῦ βιβλίου. Γινώρίζουμε ὅτι ἀπὸ τὸ 1818 ἡ εἰκόνα τοῦ Κοραή βρισκόταν στὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ τῆς Ὁδησοῦ.²³ Σημαντικότερη

*Μάμουκα συλλεγένη τε καὶ ἐκδιδόμενα, τ. Α', περιέχων ὑλὴν Γαλλογραικικοῦ Λεξικοῦ καὶ τας ἐν τῷ Λεξικῷ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας ἰδιογράφους τοῦ Κοραή σημειώσεις, Ἀθήνα, ἀδελφοὶ Περρῆ, 1881, σ. 40'-ρβ'. Φωτοανατύπωση: Ἀνδρέου Μάμουκα, Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Βίος καὶ ἔργα, εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα Στέριος Φασουλᾶκης, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 1989. Ὁ Μάμουκας σημείωσε ὅτι οφείλει τὴ μαρτυρία στὸν ἀαοίδιμον πρὸς μητρὸς θεῖόν μου Ζ. Ν. Εὐμορφόπουλον, γαμβρόν ἐπ' ἀδελφῆ [Σμεράλδα] τοῦ ἐπίσης αοιδίμου Σταματίου Δ. Ροδοκανάκη». Ὁ Κ. Θ. Δημαράς, «Τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Κοραή. Ἡ "Ἀνθολογία" τοῦ», *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἰ. Ἀμαντον*, Ἀθήνα 1940, σ. 5, που ἀναδημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο τοῦ *Ἱστορικά Φροντίσματα*. Β' Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ἐκδοτικὴ φροντίδα Πόπη Πολέμη, Ἀθήνα, Πορεία, 1996, σ. 12, 201-202, σημειώνει ὅτι στὴ διήγηση τοῦ Μάμουκα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς εἰκόνας τοῦ Κοραή ἀπὸ τὸν Σμόλκι ὑπάρχει «κάποιο μπλέξιμο στις χρονιές», χωρίς ἄλλη διευκρίνιση. Ὁ Ροδοκανάκης εἶναι ἐπαινούμενο πρόσωπο ἀπὸ τὸν Κοραή γιὰ τὴ συνεργασία τοὺς ἀλλὰ καὶ τὴ μεγάλη προσφορά τοῦ γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς τῆς Χίου (Κοραῆς, Παρίσι 23.11.1814, πρὸς Α. Βασιλείου, Βιέννη. *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Γ', σ. 340, ἀρ. 616).*

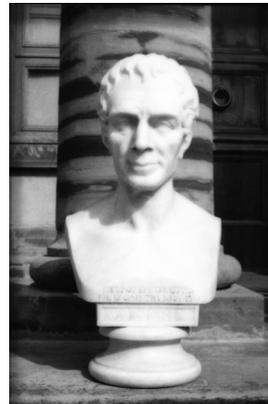
²³. *Ερμής ὁ Λόγιος* Η', τχ. 21 (1 Νοεμβρίου 1818), σ. 574: «οἱ θαυμάσιοι Ὁδησσοῖ, τιμῶσι καὶ ὑπὲρ πολ-

είναι η μαρτυρία του Κωνσταντίνου Τυπάλδου-Ιακωβάτου, που γράφει στον Κοραή από τη Βενετία, το 1825: (2) «Ἡ Ἑλλάς χρεωστεῖ νὰ σοὶ ἀνεγείρη, καθὼς καὶ εἰς τοὺς ὁμοίους σου, Ἄνδριάντα. [...] Ἐπεθύμουν νὰ σ' ἔβλεπα ποτὲ διὰ νὰ τρυφήσω καὶ προσωπικῶς ἀκούων τοὺς Νεστορείους λόγους σου· τὸν πόθον μου τοῦτον δὲν τὸν χορτάζει ἄλλο τι διὰ τὴν ὥραν, εἰ μὴ ἡ μόνη σου εἰκὼν, ἡ ὁποία δι' ἐξόδων μου ἐκχρωματισθεῖσα ἐκ τῆς χαλκογραφίας, κοσμεῖ τὸν κοιτῶνά μου». Ἴσως πρέπει νὰ εἰμαστε σίγουροι ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ γνωστὴ μας εἰκὼνα που φυλάσσεται ἀκόμη στο σπίτι του, τῆ σημερινῆ Βιβλιοθήκη-Μουσεῖο Τυπάλδων-Ιακωβάτων στο Ληξούρι.²⁴

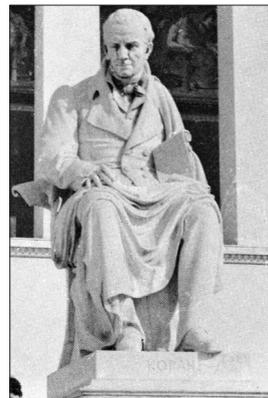
(4) p662

λοὺς ἄλλους ὁμογενεῖς τοὺς ἦδη διὰ τῶν πόνων των τὰ μέγιστα συντελοῦντας εἰς τὴν πρόοδον τῆς παιδείας εἰς τὴν Ἑλλάδα· τὸ ἀκρατῆριον τοῦ Σχολείου των ζολίζουσιν εἰκόνες ἀνδρῶν λογίων, καὶ ἐκπρέπει εἰς αὐτὸ ὁ Κοραῆς νεωστὶ ἐζήτησαν καὶ ἀπήλαυσαν καὶ τὴν εἰκὼνα τοῦ ἐνταῦθα πρὸς τὸ παρὸν διατρίβοντος σοφολογιωτάτου διδασκάλου Κυρίου Κ.Μ. Κούμα, ὅς τις καὶ μὴ θέλων ἔπρεπε νὰ ἐνδώσῃ εἰς τὴν ἐπίμονον αἴτησιν αὐτῶν. Ἡ εἰκὼν ἔχει μέγεθος φυσικὸν μέχρι γονάτων καὶ ἐζωγραφίσθη παρ' ὁμογενοῦς νέου, χρησοτάτας ἐλπίδας εἰς τὴν ζωγραφικὴν τέχνην δεικνύοντος, τοῦ ἐξ Ἀμπελακίων Κυρίου Γεωργίου Μανδᾶ· ἡ αὐτὴ εἰκὼν εἰς μικρὸν μέγεθος ἀχθεῖσα παρὰ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου, ἐχαλκοχαράχθη παρὰ Γερμανοῦ καὶ φέρει ὑπογραφὴν “Κ.Μ. Κούμας· Ἀρχιδιδάσκαλος τοῦ τῆς Σμύρνης Φιλολογικοῦ Γυμνασίου, γεννηθεὶς ἐν Λαρίσση αψοζ', Σεπτεμβρίου κς'. Οἱ ἐν Ὁδησσῷ Ἕλληνες, τιμῶντες τοὺς τῆς Ἑλλάδος διδασκάλους, ἠτήσαντο τὴν εἰκὼνα τοῦ τὸ Φιλολογικὸν τῆς Σμύρνης Γυμνάσιον συσῆσαντος”».

(5) p663

24. Κ. Θ. Δημαράς, «Γύρω σε μια Κατήχηση. Κοραῆς καὶ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος. Αθησαύριστα κείμενα», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 26 (1981), σ. 183-199. Ἡ ἐπιστολή: Κωνσταντῖνος Διάκονος Τυπάλδος ὁ Κεφαλ[λ]ήν, Βενετία 28.8.1825, πρὸς Αδαμάντιο Κοραή, Παρίσι, στίς σ. 183-184. Βλ. καὶ *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Ε', 1823-1826, Αθήνα 1983, σ. 262, αρ. 1141.

(6) 6514

(7) p664

(8) p665

(9) 4742

«Πρὶν κατατεθῆ τὸ λείψανον εἰς τὴν θήκην, κατεσκευάσθη ἀπὸ γύψου ἢ προτομὴ τοῦ κατ' αὐτὴν ἐλιθογραφήθη ἢ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ *Βίου* τοῦ εἰκῶν»²⁵ (3). Πρόκειται για τὴν προτομὴ ἀπὸ τοῦ ἐκμαγείου τοῦ, ποῦ δημοσιεύτηκε στὴ *Συλλογὴ τῶν Προλεγομένων* τοῦ, στὸ Παρίσι, τὸ 1833, καὶ κυκλοφόρησε καὶ αυτοτελῶς με τὸ αὐτόγραφο ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα, ποῦ εἶχε συντάξει με τὸν *Βίο* τοῦ τὸ 1829: «Ἄδαμάντιος Κοραῆς Χίος ὑπὸ ξένην μὲν, ἴσα δὲ τῇ φυσάσῃ μ' Ἑλλάδι πεφιλημένην γῆν τῶν Παρισίων κεῖμαι.» Ἡ δημοσίευση τῆς λιθογραφίας τῆς προτομῆς θα ἐπηρεάσει κυρίως τὶς προτομῆς καὶ τοὺς ἀνδριάντες ποῦ θα στηθοῦν πρὸς τιμὴν τοῦ. Τὴν προτομὴ αὐτὴ θα μεταφέρει ὁ Λύσανδρος Καυταντζόγλου στὴν Ἀθῆνα τὸ 1858 (4).

Νωρίτερα, τὸ 1855, ὁ Ι. Κόσσοσ θα λαξέυσει ὠραιοποιημένη τὴ μορφή τοῦ Κοραῆ σε μιὰ προτομὴ-δῶρο τοῦ Πέτρου Εμμ. Σκυλίτση στὴ Σχολὴ τῆς Χίου (5). Τὸ 1875 θα στηθεῖ μπροστὰ στὸ Πανεπιστήμιο ὁ ἀνδριάντας τοῦ, ἔργο τοῦ Γεωργίου Βρούτου (6). Τὸ 1877 γίνεται ἡ μετακομιδὴ τῶν οστών τοῦ στὴν Ἀθῆνα καὶ τὸ 1895 θα στηθεῖ στὸ κενοτάφιο τοῦ Παρισίου προτομὴ τοῦ Κοραῆ, ἔργο τοῦ Λ. Σώχου (7). Τὸ 1952 στήθηκε καὶ ὁ δεῦτερος ἀνδριάντας τοῦ ἐξω ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Χίου, ἔργο τοῦ Γιάννη Παππά (8).

Περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἀνδριάντες καὶ τὶς προτομῆς ἡ μορφή τοῦ Κοραῆ καὶ ἡ διάδοσή τῆς ὑπηρετήθηκε ἀπὸ τὴ λιθογραφία τοῦ Σμόλκι καὶ τὶς πιστῆς ἢ παραλλαγμένες ἀνατυπώσεις τῆς (λιθογραφίες, ξυλογραφίες, χαλκογραφίες, τσιγκογραφήματα, φωτογραφικῆς ἀνατυπώσεις). Ὅχι πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ τυ-

25. Φίλιππος Φουρναράκης, «Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας», *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγομένων*, ὅ.π., σ. δ'. Ἡ προτομὴ καὶ τὸ αὐτόγραφο ἐπίγραμμα στὶς σ. χχ-xxi τοῦ βιβλίου (φωτοανατύπωση 1984).

πώθηκε από τον Α. Χαβιάρα στο Παρίσι –και κυκλοφόρησε αυτοτελώς– μια παραλλαγή της λιθογραφίας του Σμόλκι με το γνωστό επίγραμμα της. Στο κάτω μέρος της τυπώθηκε εικόνα του τάφου του Κοραή στο Παρίσι με το επιτάφιο του επίγραμμα (9). Άλλη παραλλαγή τυπώθηκε στη δεύτερη έκδοση του *Βίου* του Κοραή, στην Ερμούπολη, το 1835. Από τότε παραλλαγές αυτής της λιθογραφίας κοσμούν τις εκδόσεις των έργων του και τις μελέτες γι' αυτόν. Τα γενικά έργα (ιστορίες, γραμματολογίες, συναγωγές βιογραφιών, σχολικά βιβλία) αλλά και τα εικονογραφικά λευκώματα και τα χαρτονομίσματα περιέχουν παραλλαγές αυτής της λιθογραφίας. Τα «ηρώα» και τα «πάνθεα», με τις σειρές των ηρώων και των διδασκάλων του Γένους για ανάρτηση στα σχολεία, τα γραφεία, τους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, έχουν και παραλλαγή της λιθογραφίας. Οι γνωστές μας ελαιογραφίες [Ιακωβάτων, Πανεπιστημίου Αθηνών –του Σπ. Προσαλέντη (10)–, Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας (11), Κωνσταντινούπολης (12), και τα χαρακτηριστικά του *Εθνικού Ημερολογίου* του Μαρίνου Παπαδόπουλου-Βρετού (1863) (13), της *Εθνικής Βιβλιοθήκης* (14), των *Βίων Παραλλήλων* του Αναστασίου Γούδα, 1870 (15)] έχουν πρότυπο τη λιθογραφία του Σμόλκι και διακρίνονται για τις ωραιοποιητικές τάσεις και τους δοξαστικούς σκοπούς απέναντι στον Κοραή, που είχε ανακηρυχθεί «διδάσκαλος του Γένους». Όταν οι δρόμοι επικοινωνίας με την ουσία του έργου του στένευαν και χάνονταν, επειδή οι ιδεολογικές επιλογές άλλα απαιτούσαν και η ελληνική παιδεία δεν είχε τη δύναμη ή την ανάγκη να αναζητήσει νέους ορίζοντες, δεν ήταν δύσκολο και ίσως ήταν αναγκαίο η ελλειψοειδής λιθογραφία να στολιστεί στις παραλλαγές της με γραμμές, χρώματα και «ερμηνείες», χωρίς έγνοια αν θα χαθεί η αυθεντικότητα του εικονιζόμενου προσώπου.

(10) 2345

(11) 4199, 5125

(12) 5126

(13) 8

(14) 4676

(15) 218

(16) 4096

(17) 2225

Τελειώνοντας τη σύντομη αναφορά στην κοραϊκή εικονογραφία, αξίζει να αναφερθούν δύο πολυπρόσωπες λαϊκές λιθογραφίες. Η πρώτη, με τις προσωπογραφίες του Κοραή, του Ρήγα και Αλ. Υψηλάντη, της οποίας γνωρίζουμε έκδοση στο Λούγδουνο το 1849 με δαπάνη του Γ. Κ. Ιεροπούλου και των αδελφών του, γνώρισε και άλλες εκδόσεις παραλλαγών της, ίσως και προγενέστερες (16).

Μεγαλύτερη διάδοση είχε μια άλλη λαϊκή λιθογραφία του 19ου αιώνα, τυπωμένη στο Παρίσι, που παριστάνει ολόσωμους τον Κοραή και τον Ρήγα να ανασηκώσουν την Ελλάδα εν μέσω ερειπίων (17). Τα ιδεολογικά σημαινόμενα της λιθογραφίας είναι προφανή και, καθώς η εικονογραφία της ξεπερνά τα όρια της προσωπογραφίας, η παράσταση αυτή και οι παραλλαγές των μιμήσεών της διέδωσαν περισσότερο την «ιδεολογία» με την οποία συνδέθηκε ο Κοραής, αφού οι προσεγγίσεις προς το πρόσωπο και το έργο του «θόλωσαν», όπως σημειώσαμε, στη δίνη των εθνικών ιδεολογικών αποκρυσταλλώσεων και των κατευθύνσεων του γλωσσικού ζητήματος και της νεοελληνικής παιδείας.

Καιρός να συνοψίσουμε με τα αυτονόητα. Η προσωπογραφία διασώζει το τιμιότερο πράγμα κάθε ανθρώπου, τη μορφή του. Μία ή περισσότερες προσωπογραφίες ενός ανθρώπου, που πληρούν το κριτήριο της πιστότητας και της τοποχρονολογίας λήψης, ανοίγουν και κρατούν ανοικτούς τους δρόμους της κατανόησης και της επικοινωνίας με τον εικονιζόμενο και πολλές φορές κωδικοποιούν τις ανθρώπινες προσπάθειες των συγχρόνων και των μεταγενεστέρων για να τον κατανοήσουν. Οι μέθοδοι ανάγνωσης είναι πολλές, συχνά γόνιμες και κάποτε παραπλανητικές. Η συνανάγνωση των τεκμηρίων, που άφησε το πέρασμα ενός ανθρώ-

που, είναι ένας από τους όρους του επαγγέλματος του ιστορικού. Αυτές τις προσπάθειες της συγκέντρωσης των τεκμηρίων και του υπομνηματισμού τους υπηρετήσαμε όσο μπορούσαμε και όσο μας επέτρεψαν οι περιστάσεις. Πάνε σχεδόν 38 χρόνια που το πρόγραμμα εξυπηρετεί την επιστημονική κοινότητα, τη λογιόσύνη, τον κόσμο της εκπαίδευσης, τους απλούς φιλόστορες. Είμαστε ευχαριστημένοι που συμβάλαμε στις έγκυρες δημοσιεύσεις προσωπογραφιών από πολλούς συγγραφείς στα βιβλία ή τα δημοσιεύματά τους. Κάποτε ξέχασαν τα στοιχεία που πήραν από τα δελτία μας και τροφοδότησαν με νέα λάθη την αλυσίδα των λαθών που δεν έχουν τελειωμό, ή δεν θυμήθηκαν να αναφέρουν την πηγή άντλησης του δημοσιευόμενου και του βοηθητικού προσωπογραφικού υλικού. Όλα αυτά είναι συγγνωστά, καθώς έγιναν στην πληθώρα των δημοσιεύσεων και την ποικιλία των δημοσιευόντων, στις τέσσερις σχεδόν δεκαετίες που πέρασαν.

Στα χρόνια μας, που ήλθε η μεγάλη επανάσταση της πληροφορικής και πέρασε το πλοίο ευκαιρίας για τη φτωχο-έρευνα, που λεγόταν «Κοινωνία της Πληροφορίας», είχαμε, για πολλά ερευνητικά-τεκμηριωτικά έργα μας, ευρωπαϊκή και ελληνική χρηματοδότηση από το 2004 στο έργο «Πανδέκτης» στο ΕΙΕ (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Βυζαντινών, Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας και Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης ΕΙΕ). Είμαστε ευτυχείς γιατί είδαμε το συγκεντρωμένο υλικό των 6.500 προσωπογραφιών, που πλουτίστηκε περίπου κατά 85% και έφτασε τις 12.000, να προσφέρεται από το διαδίκτυο ψηφιοποιημένο και συνοδευόμενο από τη βάση των δεδομένων του, και να γίνεται προσιτό στην ελληνική, την ευρωπαϊκή και τη διεθνή κοινότητα.

Ευχαριστώ τους συναδέλφους στο ΕΙΕ και όσους βοήθησαν συνεργαζόμενοι γι' αυτό το αποτέλεσμα, κυρίως τις οικογένειες που δέχθηκαν να φωτογραφήσουμε τις συλλογές τους, και φυσικά όλους εκείνους που, πάλαι τε και επ' εσχάτων, δημοσίευσαν προσωπογραφίες, κάποτε και υπομνηματισμένες, τις οποίες εμείς συγκεντρώσαμε σε ένα μεγάλο ηλεκτρονικό ευρετήριο-οδηγό για κάθε ερευνητή και ενδιαφερόμενο. Τα εύσημα και οι ευχαριστίες ανήκουν στους δημιουργούς των προσωπογραφιών, τους κατόχους τους και όσους τις κοινοποίησαν μέσω των δημοσιεύσεών τους. Ευχαριστώ και εσάς για την παρουσία σας και την υπομονή σας να μοιραστείτε τη χαρά μας για την ανακοίνωση της ολοκλήρωσης αυτής της προσπάθειας.